

Anta TRUMPA

LU Latviešu valodas institūts

LATVIEŠU UN LIETUVIEŠU VALODAS ĪPAŠĪBAS VĀRDU SEMANTISKO PĀRMAIŅU TIPI

1. Ievads.

Šajā rakstā ir aplūkoti latviešu un lietuviešu valodā izplatītākie īpašības vārdu semantisko pārmaiņu tipi (metafora, metonīmija, nozīmes paplašināšanās un nozīmes sašaurināšanās, pretējas nozīmes rašanās), balstoties uz secinājumiem, kas izdarīti, analizējot formāli atbilstošu, bet semantiski atšķirīgu latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdu pāru (kopā 28) semantisko pārmaiņu procesus. Semantisko pārmaiņu tipi šeit ir aprakstīti, cenšoties konstatēt tieši adjektīviem raksturīgās nozīmes pārmaiņu īpatnības.

Lai arī semantika kopš salīdzināmi vēsturiskās valodniecības pirmsākumiem ir ievērojami mainījusies, tomēr nozīmes pārmaiņu iedalījums tipos pamatā ir palicis tas pats. Citāds ir skatījums uz pašām semantiskajām pārmaiņām, laika gaitā mainījusies viena vai otra pārmaiņas tipa jēdziena izpratne. Kaut gan valodniecībā ir mēģināts pēc iespējas precīzāk nodalīt konkrētus semantisko pārmaiņu tipus, tomēr šāds iedalījums vēl arvien ir diezgan nosacīts, jo dažkārt ir samērā grūti šķirt, piemēram, nozīmes sašaurināšanos no metonīmijas.

Atšķirībā no tradicionālajām nozīmes pārmaiņu klasifikācijām un balstoties uz vācu zinātnieka A. Blanka sniegto klasifikāciju, šajā rakstā nozīmes uzlabošanās un pasliktināšanās nav izšķirtas kā atsevišķi tipi, jo jebkuras nozīmes pārmaiņas (piemēram, metaforas vai nozīmes sašaurināšanās) rezultātā vārds var iegūt negatīvu vai pozitīvu konotāciju.

2. Metafora.

Metafora ir viens no visizplatītākajiem un visvairāk pētītajiem nozīmes pārmaiņu tiptiem. Mūsdienās tiek uzskatīts, ka cilvēka domāšana ir pamatos metaforiska, “metaforas ietilpst cilvēka priekšstatu sistēmā” (L a k o f f 1998, 11–14) un tādēļ tieši metaforas ir pamatā lielai daļai semantisko pārmaiņu. R. Antila uzskata, ka metafora ir viens no vissvarīgākajiem fenomeniem cilvēku valodiskajā komunikācijā (*linguistic communication*) (A n t t i l a 1989, 141), un tam, ka metaforas ir biežāk sastopamais un

būtiskākais semantisko pārmaiņu tips, piekrīt arī daudzi citi pētnieki (F r i t z 1998, 43; H o c k 1996, 222; T r a s k 1996, 44).

Ir daudzas un dažādas metaforas definīcijas, taču pēdējos gados izdotajā literatūrā dominē viedoklis, ka metaforas ir figurālas (pārnestas) nozīmes, kas balstās uz zināmu formas, funkcijas, izskata utt. līdzību starp vārda parasto referentu (apzīmējamo priekšmetu) un jaunu referentu (S i h l e r 2000, 108). Līdzīgi arī A. Blanks to skaidro kā nozīmes pārmaiņu, kuras pamātā ir similaritāte jeb līdzība starp designātiem (priekšstatiem [*Vorstellung*] par apzīmējamo priekšmetu) (B l a n k 1997, 160). Šajā rakstā metaforas tiek aplūkotas, balstoties uz abām iepriekšminētajām definīcijām.

Saistībā ar semantiskajām pārmaiņām gan tiek runāts par t. s. leksikalizētajām jeb “mirušajām” metaforām, kuras mūsdienās tiek uztvertas kā parastas nozīmes un nevis kā metaforas, jo tās jau ir zaudējušas savu tēlainumu. Ja zūd līdz tam dominējusī attiecīgā vārda pamatnozīme, līdzšinējais metaforiskais lietojums kļūst par nozīmi, kas ir no tēlainības viedokļa neitrāla, un ir iespējams runāt par nozīmes pārmaiņu.

Adjektīvs nosauc ar substantīvu izteikta priekšmeta pazīmes, tādēļ arī adjektīva nozīmes pārmaiņu parasti rāda substantīvi, uz kuriem tas tiek attiecināts. Kā atzīst A. Blanks, pētot kāda īpašības vārda nozīmes, ir jāpēta arī tas, uz kādiem substantīviem to var attiecināt (B l a n k 1997, 183 f.). Ja ar attiecīgo adjektīvu raksturoto substantīvu grupa paplašinās vai mainās, iespējams, ka ir mainījusies arī pati adjektīva nozīme. Metaforu gadījumā šī ar adjektīvu raksturoto substantīvu grupas maiņa parasti ir diezgan radikāla, respektīvi, adjektīvs tiek attiecināts uz pavisam citas jēdzieniskās sfēras substantīviem.

Lai arī metafora tiek uzskatīta par vienu no svarīgākajiem nozīmes pārmaiņu tiptiem, tomēr jāatzīst, ka starp analizētajiem adjektīviem tā nav īpaši plaši pārstāvēta.

Starp izpētītajiem semantiski atšķirīgo latviešu un lietuviešu valodas vārdu pāriem par metaforu var uzskatīt šādus nozīmju pārmaiņu gadījumus (iekavās aiz nozīmēm sniegti tipiskākie vārdsavienojumi ar substantīviem. Vārdsavienojumu nav aiz hipotētiskajām nozīmēm, kuras pastāvējušas laikā, kad vēl nebija rakstu avotu).

1. Latv. *šķīsts* ‘tīrs (par konkrētām lietām)’ (*šķīsts galdauts*, *šķīsti talerķi* [šķīvj]) → ‘no grēkiem tīrs, morāli tīrs’ (*šķīsta sirds*, *šķīsta ticība*, *šķīstais Jāzeps*) → ‘tikumīgs, nevainīgs’ (*šķīsta meitene*).

2. Liet. *skaistūs* ‘skaidrs, tīrs, dzidrs’ (*skaistus dangus*, *skaistus oras*) → ‘tikumīgs, nevainīgs’ (*skaistus Dievas*).

Kā redzams, abos šajos gadījumos var runāt par nozīmes pārmaiņas virzību no konkrētā uz abstrakto un no fiziskā uz garīgo.

Šāds metaforisks nozīmes pārnese ‘tīrs’ → ‘nevainīgs’ ir sastopams vēl arī citās valodās, piemēram, senpr. *skijstan* [ak.] ‘tīru’, bet *skīstai* ‘nevainīgs, tikls’, tādēļ saskaņā

ar kognitīvistu metaforu teoriju, kurā tiek uzskatīts, ka cilvēka domāšanā pastāv t. s. konceptuālās metaforas, kuras atspoguļojas arī valodā, varētu izteikt hipotēzi, ka pastāv konceptuāla metafora “nevainīgs, tikumīgs ir tīrs”.

3. Latv. *stulbs* ‘apstulbis, neapķērīgs’ → ‘akls’ (*stulbs zaķis*) → ‘nesaprātīgs, muļķīgs’ (*stulbs vecis, stulbas kaprīzes*) var uzskatīt par metaforisku nozīmes pārnesumu, kurā sākotnēji notikusi virzība no garīgās uz fizisko sfēru, bet pēc tam atpakaļ no fiziskās uz garīgo (‘tāds, kam ir uztveres traucējumi fiziskas nepilnības dēļ’ un ‘tāds, kam ir garīgi uztveres traucējumi’). To šajā gadījumā var traktēt arī kā pejorāciju.

4. Latv. *maigs* ‘ciešs, salds (par miegu)’ (*maigs miegs*) → ‘maigs’ (*maigas jūtas, maiga balss, maiga jaunava*). Šajā gadījumā ir īpaši viegli iztēloties, kā noticis metaforisks nozīmes pārnesums jeb nozīmes pārnesums uz referentu (šajā gadījumā: īpašību) līdzības pamata: maigs kā miegs, salds kā miegs, patīkams kā miegs = *maigs* mūsdienu izpratnē. Sākotnēji vārds lietots tikai ciešā vārdu savienojumā jeb kolokācijā *maigs miegs*. Paplašinot vārda lietojumu, mainījusies arī tā nozīme.

5. Latv. *gauss* nozīmes attīstībā norisinājušies sarežģīti semantiski procesi, taču vienā no nozīmes pārmaiņas posmiem vērojams arī metaforisks nozīmes pārnesums ‘lēni izsīkstošs’ (*gausa maize, gausa barība*) → ‘lēns’ (*gausi soļi, gausa kustēšanās*). Arī šeit redzams, kā, veidojot metaforu, notikusi krasa ar adjektīvu raksturoto substantīvu grupas maiņa: ja agrāk vārds izteicis pazīmi, kas piemīt priekšmetiem (maize, sēkla), tad mūsdienās to galvenokārt attiecina uz dzīvām būtnēm (cilvēks).

6. Liet. *miklūs* ‘lokans’ (*miklus botagaitis, miklus medis*) → ‘veikls, izveicīgs’ (*miklus plaukējas, miklus sugebėjimas*).

7. Liet. *mitrūs* ‘lokans’ (*mitrus žilvitis*) → ‘veikls, izveicīgs’ (*mitrios rankelės, mitri mergelė*).

Abos pēdējos gadījumos no konkrētas nozīmes ir izveidojusies abstraktāka, lietojuma sfēra mainījusies no fiziskās uz garīgo. Šī ir diezgan tipiska metafora, kas raksturīga arī citām valodām, piemēram, krievu *изворотливый* ‘lokans, izveicīgs, veikls, manīgs’.

Parasti metaforas tiek mēģināts sadalīt sīkāk, aprakstot vairākus metaforu tipus (S i h l e r 2000, 109–115). Adjektīvu kontekstā ir iespējams runāt par trim tipiem, kas pārstāvēti arī šeit aplūkotajā materiālā: 1) metaforisks nozīmes pārnesums no konkrētā uz abstrakto un otrādi; 2) metaforisks nozīmes pārnesums no fiziskā uz garīgo un otrādi; 3) metaforisks nozīmes pārnesums no dzīvā sfēras uz nedzīvā sfēru un otrādi. Kā redzams no materiāla, gandrīz vienmēr pastāv tieši virzība no konkrētā uz abstrakto un no fiziskā uz garīgo, turklāt šie tipi mēdz pārklāties.

Adjektīviem atšķirībā no citu vārdšķiru vārdiem (piemēram, substantīviem, verbiem) metaforu iedalījuma pamatā ir ne tikai nozīmes pārmaiņas rezultātā radusies adjektīva nozīme, bet arī tā substantīva nozīme, kuru adjektīvs paskaidro.

Īpašs metaforu apakštips, kas attiecas tieši uz adjektīviem, ir sinestēzija – pārnesums no vienas sajūtu sfēras uz citu (S c h i p p a n 1972, 166; H o c k 1986, 289–290 u. c.), piemēram, latv. *skaļas krāsas, asa garša, skāba seja, skāņš smaids*, liet. *sūrūs žmogus* ‘stingrs (burtiski: sāļš) cilvēks’ (LKŽ XIV 220) u. c. Taču šeit izpētītajā materiālā sinestēzija kā nozīmes pārmaiņu tips nav pārstāvēta, jo iepriekš minētās sinestēziskās nozīmes vēl arvien tiek uztvertas kā pārnestās nozīmes.

Kopumā var teikt, ka metaforas ir universālākas par citiem nozīmes pārmaiņu tiem. Pat starp samērā nedaudzajām metaforām, kuras sastopamas šajā materiālā, ir vērojamas paralēles gan latviešu un lietuviešu valodas ietvaros, gan, salīdzinot ar citām valodām. Dominē tendence no konkrētā uz abstrakto.

3. Metonīmija

Ja metaforas pamatā ir asociācija uz līdzības pamata, tad metonīmijas pamatā – asociācija uz saistības pamata. Arī A. Blanks metonīmiju sauc par nozīmes pārmaiņu, kuras pamatā ir saistība starp designātiem (B l a n k 1997, 230). Dažkārt metonīmija tiek uzskatīta par vienu no metaforas paveidiem (H o c k 1996, 228 f.; A n t t i l a 1989, 141), tomēr atšķirīga asociatīvā pamata dēļ tā lielākoties tiek uztverta kā atsevišķs semantisko pārmaiņu tips (T r a s k 1996, 43; C a m p b e l l 1998, 261 f.; S i h l e r 2000, 108–122).

Arī metonīmijas mēdz iedalīt vairākos tipos: daļa ↔ veselais, trauks ↔ saturs, cēloņi ↔ sekas, rezultāts ↔ mērķis, materiāls ↔ priekšmets, objekts ↔ subjekts, apstākļu līdzība vai funkcionāla saistība, laika pārbīde u. c. (S i h l e r 2000, 117 f.). Tomēr lielākā daļa šo metonīmiju tipu attiecas tikai uz substantīviem, jo tie arī metonīmijas aspektā līdz šim ir bijusi vislabāk izpētītā vārdšķira.

Atšķirībā no metaforas metonīmija apvieno vārdus, kuri jau ir saistīti, jo atrodas vienā un tajā pašā semantiskajā sfērā (A n t t i l a 1989, 141). Ja metaforisku nozīmes pārmaiņu gadījumā adjektīvs parasti tiek attiecināts uz pavisam citas jēdzieniskās sfēras substantīviem, tad metonīmijas gadījumos šī ar adjektīvu raksturoto substantīvu grupas maiņa nav tik radikāla, reizēm pat adjektīvs turpina raksturot tos pašus substantīvus, uz kuriem tika attiecināts pirms nozīmes pārmaiņas. Līdz ar to arī pati nozīmes pārmaiņa nav tik krasa un labi pamanāma kā metaforām. Turklāt, kā atzīst arī T. Šipane, paralēli pastāvot vairākām metonīmiski saistītām kāda vārda nozīmēm, ir grūti noteikt, kura no tām ir primāra (S c h i p p a n 1972, 169).

Starp izpētītajiem semantiski atšķirīgo latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdu pāriem nozīmes pārmaiņas procesā metonīmija ieņem visnozīmīgāko vietu. Iespējams, ka tā ir visproduktīvākais tieši adjektīvu leksiskās nozīmes pārmaiņas tips. Starp īpašības

vārdiem sastopamajos metonīmiju gadījumos dominē cēloņu ↔ seku saistības asociācija (*a* tāpēc, ka *b*). Tas, ka šī asociācija ir daudzu nozīmes pārmaiņu pamatā, varētu liecināt par to, ka pašā cilvēku domāšanā pastāv tendence visam meklēt kaut kādu izskaidrojumu un pamatojumu.

Izpētītajā materiālā ir sastopami šādi metonīmiski nozīmes pārmaiņu gadījumi (iekavās aiz katra gadījuma mēģināts īsi raksturot, kāda ir metonīmiskā saistība starp iepriekšējo un jauno īpašību).

Cēloņi ↔ sekas

1. Latv. *tizls* ‘mīksts, sašļucis’ → ‘neveikls, vārgs, kropls’ (*tizls vīrs, tizlas rokas*). (Neveikls, vārgs, jo sašļucis).

2. Latv. *tizls* ‘neveikls, vārgs, kropls’ (*tizls vīrs, tizlas rokas*) → ‘neizdevies, neveiksmīgs, slikts’ (*tizls koncerts, tizls jautājums, tizls bārmenis*). (Neizdevies, jo kropls).

3. Liet. *mañdras, mandrùs* ‘gudrs’ (*mandri senē*) → ‘lepns, augstprātīgs’ (*mandras ponaitis*). (Lepns un augstprātīgs, jo gudrs).

4. Latv. *ļauns* ‘tāds, kas ir saistīts ar nāvi, miršanu’ → ‘tāds, kas vēl, dara otram ko sliktu; naidīgs’ (*ļaudi ļaudis, ļauna slimība*). (Slikts, jo saistīts ar nāvi).

Šajos pirmajos četros piemēros līdz ar metonīmisku nozīmes pārmaiņu vārdi ieguvuši arī negatīvu konotāciju. G. Fricis atzīst, ka cilvēka īpašību vērtējumā bieži ir sastopama pejoratīva nozīmes attīstība (F r i t z 1998, 134), un, kā redzams, īpaši bieži tā izplatīta starp metonīmijām.

5. Latv. *lēts* ‘viegls’ (*lēts darbs, lēta galva*) → ‘lēts’ (*lēts sviests, lēta maksa*). (Lēts, jo viegls, mazvērtīgs, niecīgs).

6. Liet. *brangùs* ‘uztūcis’ → ‘tukls, resns’ → ‘labs, vērtīgs’ → ‘dārgs’ (*brangus projektas*). (Labs, vērtīgs, dārgs, jo resns, labi barots (par lopiem)).

7. Liet. *glitùs* ‘glums, slidens’ (*glitus paviršius, glitūs grybai*) → ‘gluds’ (*gliti kaktā*). (Ja slidens, tā tad gluds).

8. Latv. *glīts* ‘glums, slidens’ → ‘gluds, maigs’ (*glītas kājas aut*) → ‘patīkams, glīts’ (*glīts skuķēns*). (Ja slidens, tā tad gluds; patīkams un skaists, jo gluds, maigs).

9. Latv. *skaists* ‘skaidrs’ → ‘skaists’ (*skaista meita, skaists mežs*). (Skaists, jo skaidrs (par laiku)).

Jāatzīmē, ka vairākos gadījumos šīs cēloņsakarības ir apvērstas (sekas ↔ cēloņi). Iespējams, arī tas kaut kā raksturo cilvēku domāšanu.

10. Liet. *kušlas* ‘nevarīgs, vārgs’ → ‘akls’ (*kušlas arklys*). (Nevarīgs, jo akls). Šo gadījumu gan, iespējams, var traktēt arī kā nozīmes sašaurināšanos.

11. Latv. *kluss* ‘tāds, kas labi dzird’ → ‘tāds, kas klusē’ (*kluss bērns*). (Labi dzird, jo klusē).

12. Latv. *kārns, karns* ‘tievs, novājējis’ (*karna aita, kārna kaza*) → ‘izsalcis’ (*karns suns*). (Kalsns un novājējis tādēļ, ka izsalcis).

13. Liet. izl. *karnūs* ‘izsalcis, nepaēdis’ → ‘tāds, kas maz ēd, izvēlīgs ēdiena ziņā’ (izsalcis, jo izvēlīgs ēdiena ziņā). Arī šeit savā ziņā varētu runāt par nozīmes pasliktināšanos jeb pejorāciju.

14. Latv. *mikls* ‘lokans’ (*mikli koki*) → ‘mitrs’ (*mikla roka, miklas istabas*). (Lokans, jo mitrs, piemēram par augsni, purvu).

15. Liet. *liėknas* ‘lokans, lunkans’ → ‘slaiks, slaidis, smuidrs’ (*liekni ažuolai, lieknas berniukas*). (Lokans, jo slaidis, piemēram, par kokiem).

16. Liet. *liaūnas, liaunūs* ‘lokans, lunkans’ (*liaunas kūnas*) → ‘slaidis, slaiks, tievs’ (*liaunas žmogus*). (Lokans, jo tievs).

Abos iepriekšējos gadījumos redzamais metonīmiskais nozīmes pārnesums, iespējams, ir semantiska universālija, jo sastopams vēl arī citās valodās, piemēram, vācu *schlank* ‘garš un lokans, arī slaidis, tievs’.

17. Latv. *glezns* ‘vārgs, vārīgs’ (*gleznas kājiņas*) → ‘maigs’ (*glezni ziedi*) → ‘jauks, skaists, izsmalcināts’ (*gleznas krāsas, glezns augums*). (Šo nozīmes pārmaiņu varētu skaidrot – ja traušls un vārīgs, tātad maigs; nozīmes pārmaiņa ‘maigs’ → ‘skaists’, iespējams, notikusi citas vārdšķiras vārda nozīmes ietekmē).

18. Latv. *jautrs* ‘mundrs, možs, modrs’ (*jautrs suns, jautras acis*) → ‘līksms’ (*jautras kāzas, jautras meitenes*). (Možs, jo līksms, tomēr iespējams, ka latv. *jautrs* nozīmi ‘līksms’ ieguvis vācu valodas ietekmē, jo vācu valodas īpašības vārds *munter* nozīmē gan ‘mundrs’, gan ‘jautrs’).

Otra starp adjektīviem sastopamā metonīmisko nozīmes pārnesumu grupa ir pārbīde no subjekta uz objektu un otrādi

Objekts ↔ subjekts

19. Latv. *vārgs* ‘grūts’ (*vārga dzīvošana*) → ‘slims; tāds, kas cieš; tāds, kam ir grūti’ → ‘slimības, ciešanu, grūtību novājināts’ (*vārga dvēselīte*) → ‘vājš’ (*vārgs bērns*). (No objekta uz subjektu: ‘tas, kas ir grūts’ → ‘tas, kam ir grūti’).

20. Latv. *dairs* ‘tāds, kas skatās, vērīgs’ → ‘kautrīgs, piesardzīgs, bailīgs’ → ‘baiss, nezināms’ (*dairs mirklis, dairs liktenis*). (No subjekta uz objektu: ‘tas, kas baidās’ → ‘tas, kas rada bailes; tas, no kā bail citiem’).

21. Liet. izl. *maigūs* ‘tāds, kas saistīts ar miegu, ciešs par miegu’ → ‘tāds, kam ir tieksme uz miegu, uz gulēšanu’ (*maigi moteris*). (No objekta uz subjektu: ‘tāds, kas piemīt miegam’ → ‘tāds, kas ir miegains’).

22. Liet. izl. *stulbūs* ‘tāds, kas ir izbrīnīts, apstulbis’ (*stulbios akys*) → ‘tāds, kas rada izbrīnu citos’ (*stulbios mergos*). (No subjekta uz objektu).

Kopumā var teikt, ka metonīmija, vismaz balstoties uz šeit izpētīto materiālu, ir visproduktīvākais adjektīvu nozīmes pārmaiņu tips, kas atspoguļo cilvēku domāšanas īpatnības.

Ja metaforiskas semantiskās pārmaiņas gadījumā vārda nozīme parasti kļūst abstraktāka, tad starp metonīmijām diezgan līdzīgi ir pārstāvētas abas tendences: no konkrētā uz abstrakto un otrādi.

4. Nozīmes paplašināšanās un nozīmes sašaurināšanās.

Nozīmes paplašināšanās un sašaurināšanās jēdzieni semantisko pārmaiņu sakarā laika gaitā ir bijuši visneskaidrākie un vieglāk pārprotamie. Dažkārt tie tiek uzskatīti nevis par semantisko pārmaiņu tipiem, bet par rezultātiem (H o c k 1986, 301 ff.). Atsevišķos darbos nozīmes paplašināšanās un sašaurināšanās saprasta kā nozīmju skaita palielināšanās un samazināšanās (C a m p b e l l 1998, 256 f.). Arī uztverot šos pārmaiņu tipus kā kāda vārda semantisko pazīmju jeb sēmu skaita maiņu (samazināšanos vai palielināšanos) (S i h l e r 2000, 99 f.), var rasties daudz pārpratumu, jo tādā gadījumā iepriekšminētos tipus ir faktiski neiespējami nodalīt, piemēram, no metaforām un metonīmijām.

Franču zinātnieks K. Nīrops bija pirmais, kurš krasi nodalīja nozīmes sašaurināšanos un paplašināšanos no metaforas un metonīmijas, šos terminus skaidrojot tikai kā nozīmes pārmaiņu no virsjēdziena uz apakšjēdzienu un otrādi. Šādu šo jēdzienu skaidrojumu pieņem arī A. Blanks (B l a n k 1997, 200 ff.). Analizētajā materiālā, balstoties uz K. Nīropa definīciju kā vispieņemamāko, par nozīmes paplašināšanos un sašaurināšanos var uzskatīt šādus gadījumus.

1. Latv. *sūrs* 'tāds, kam asa, nepatīkama garša' → 'rūgts, sāļš' (*sūra zupa*) → 'rūgts' (*sūri rutki, sūrs alus*). Nozīmes sašaurināšanās.

2. Liet. *sūrūs* 'tāds, kam asa, nepatīkama garša' → 'sāļš' (*sūrus vanduo, sūri sriūba*). Nozīmes sašaurināšanās.

3. Latv. *skāņš* 'tāds, kas kairina garšas orgānus, tāds, kas saistīts ar garšu' → 'skābs, skābens' (*skāņas ogas*). Nozīmes sašaurināšanās.

4. Latv. *tikls* 'tikumīgs' (*tikla mātes meita*) → 'kautrs seksuālajās attiecībās, šķīsts' (*tikla jaunava*). Nozīmes sašaurināšanās.

5. Latv. *tizls* 'neveikls, vārgs, kropls' (*tizlas rokas*) → 'klibs' (*tizla kāja*). Nozīmes sašaurināšanās.

6. Latv. *klibs* 'tāds, kas kustas, lokās, ļogās skanot, klabot' → 'tāds, kas izļodzījies, kas klab (par kāju ejot)' → 'klibs' (*klibs zirgs*). Nozīmes sašaurināšanās.

7. Latv. *jautrs* 'jūtīgs' → 'modrs, tāds, kam ir jūtīgs, trausls miegs' (*jautrs suns*). Nozīmes sašaurināšanās.

8. Latv. *tikls* ‘čakls, veikls, strādīgs’ → ‘tikumīgs’ (*tikla mātes meita*). Nozīmes paplašināšanās.

9. Latv. *tizls* ‘klibs’ (*tizlas kājas*) → ‘neveikls, vārgs, kropls; neizdevies’ (*tizli nemākuļi, tizls bārmenis*). Nozīmes paplašināšanās.

Kā redzams, nereti kāda vārda nozīmes attīstības procesā nozīme vispirms paplašinās, pēc tam atkal sašaurinās vai otrādi.

Šajā rakstā aplūkots materiāls apstiprina vairāku pētnieku novēroto tendenci, ka nozīmes sašaurināšanās ir daudz biežāk sastopama par nozīmes paplašināšanos. R. Anttila to skaidro ar to, ka “ikdienas dzīve ir virzīta uz konkrētību” (Trask 1996, 43; Anttila 1989, 148). Acīmredzot metaforas palīdz valodai izteikt abstraktākus jēdzienus, bet nozīmes sašaurināšanās rāda tendenci uz konkrētību.

Arī šajā tipā nozīmes pārmaiņa nav krasa, ar adjektīvu paskaidroto substantīvu grupa paplašinās vai sašaurinās, bet radikāli nemainās.

5. Pretējas nozīmes rašanās.

Šis ir visretāk sastopamais un vismazāk pētītais nozīmju pārmaiņu tips. Lielākā daļa zinātnieku savos pētījumos to pat neaplūko. Tomēr, pētot semantiskās pārmaiņas, dažkārt gadās sastapties ar gadījumiem, kad vārds laika gaitā ieguvis pilnīgi pretēju nozīmi. A. Blanks šeit izšķir divus paveidus: antifrāzi (*Antiphrasis*) kā atsevišķu semantisko pārmaiņu tipu, kura pamatā ir pretstata asociācija un kurš, visticamāk, radies eifēmiska vai ironiska lietojuma dēļ, un autoantonīmiju (*Auto-Antonymie*) kā sarežģītu vēsturisku nozīmes pārmaiņas procesu rezultātā radušos pretstatu, kas nav skaidrojams ar kontrasta asociāciju (Blank 1997, 217–229). Arī izpētītajā materiālā ir daži gadījumi, kad veidojušās savā ziņā pretējas nozīmes:

1. Liet. *klusūs* ‘tāds, kas labi dzird’ (*klusus vaikas*) – liet. izl. *klūsas* ‘kurls’ (*klusā moteris*).

2. Latv. *gauss* ‘bagātīgs’ (*gausa maize*) → ‘rets (par iesētiem rudziem)’.

3. Liet. *miklūs, mīklas* ‘lokans’ (*miklus vaikas*) → ‘ciets’ (*miklus kiaušinis*).

Tomēr nevienā no šiem konkrētajiem nozīmes pārmaiņu gadījumiem nav iespējams droši pateikt, vai to pamatā ir kontrasta asociācija, vai ir notikuši citi semantiski procesi.

6. Secinājumi.

Raksta nobeigumā jāsaprot, ka gandrīz katra šeit minētā īpašības vārda nozīmes attīstība ir sarežģīta un tajā ir savijušies vairāki semantiski procesi, kas grūti nošķirami viens no otra. It sevišķi tas attiecas uz tādiem vārdiem, kas kaut kādu iemeslu (lielākoties psiholoģisku) dēļ ir bijuši un vēl arvien ir pakļauti lielākam mainīgumam, piemēram, latv.

tizls nozīmes attīstībā ir vērojama vispirms metonīmija, tad nozīmes sašaurināšanas, nozīmes paplašināšanās un visbeidzot atkal metonīmija ar pejoratīvu nokrāsu.

Lai gan, piešķirot konkrētus semantisko pārmaiņu gadījumus noteiktiem semantisko pārmaiņu tipiem, pilnībā nav iespējams izvairīties no subjektivitātes, tomēr zināmas tendences valodas attīstībā šāda analīze rāda. Apkopojot visus rakstā aplūkotos semantisko pārmaiņu gadījumus, var izdarīt secinājumu, ka starp latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdiem kā semantiskās pārmaiņas tips dominē metonīmija. Acīmredzot tā ir tieši adjektīvu semantiskajām pārmaiņām raksturīga īpatnība, jo starp substantīviem (līdz šim valodniecībā tie ir pētīti nopietnāk nekā citu vārdšķiru vārdi) par raksturīgāko semantisko pārmaiņu tipu tiek atzīta metafora.

DIE TYPEN VON BEDEUTUNGSVERÄNDERUNGEN DER LETTISCHEN UND LITAUISCHEN ADJEKTIVE

Zusammenfassung

In diesem Artikel sind die Typen von Bedeutungsveränderungen (Metapher, Metonymie, Bedeutungserweiterung und Bedeutungsverengung, Entstehung der gegenteiligen Bedeutung) der lettischen und litauischen Adjektive betrachtet, man stützt sich auf Schlußfolgerungen, die bei der Analyse der formal identischen, aber semantisch unterschiedlichen Wortpaaren der lettischen und litauischen Adjektive durchgeführt sind.

Die Typen von Bedeutungsveränderungen sind mit dem Ziel analysiert, um die charakteristischen Besonderheiten des Bedeutungswandels der Adjektive festzustellen.

Fast alle in diesen Artikel angeführten Adjektive haben ziemlich komplizierte Geschichte der Bedeutungsentwicklung, in der mehrere Prozesse der Bedeutungsveränderungen geschehen sind.

Obwohl bei der Klassifizierung der konkreten Fälle der Bedeutungsveränderungen schwer die Subjektivität zu vermeiden ist, zeigt doch solche Analyse gewisse Tendenzen in der Entwicklung der Sprache. Zusammenfassend, können alle in diesem Artikel erwähnte Fälle der Bedeutungsveränderungen festgestellt werden, daß bei der Adjektive der lettischen und litauischen Sprache die Metonymie als Typ der Bedeutungsveränderung dominiert. Offensichtlich, die Metonymie ist ein charakteristisches Merkmal gerade für die Bedeutungsentwicklung der Adjektive, weil bei Substantiven die Metapher als Typ der Bedeutungsveränderungen dominiert.

LITERATŪRA

Anttila R., 1989, Historical and comparative linguistics, Amsterdam, Philadelphia.

Blank A., 1997, Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen, Tübingen.

Campbell L., 1998, Historical linguistics: an introduction, Edinburgh.

Fritz G., 1998, Historische Semantik, Stuttgart, Weimar.

Hock H. H., 1986, Principles of historical linguistics, Berlin etc.

H o c k H. H., 1996, Language history, language change and language relationship: an introduction to historical and comparative linguistics, Berlin, New York.

L a k o f f G., 1998, Leben in Metaphern: Konstruktion und Gebrauch von Sprachbildern, Heidelberg.

S c h i p p a n T., 1972, Einführung in die Semasiologie, Leipzig.

S i h l e r L., 2000, Language history: an introduction, Amsterdam, Philadelphia.

T r a s k R. L., 1996, Historical linguistics, London etc.

Anta TRUMPA

LU Latviešu valodas institūts

Akadēmijas lauk. 1

LV-1055 Rīga

Latvija

[antat@latnet.lv]